

A SZAMOJÉD KOAFFIXUM EREDETÉRŐL

MIKOLA TIBOR

A szamojéd nyelvek deklinációjára jellemző az ún. koaffixum használata. Mielőtt a koaffixum keletkezésének valószínű módjáról ejtenénk szót, tekintsük át az egyes szamojéd nyelvek deklinációját. Ez nem vesz sok teret igénybe, miután az öt szamojéd nyelv általában csak hét nyelvtani esetet ismer. A mi szempontunkból lényegtelen duális paradigmákat elhagyjuk.

N y e n y e c

	Sing.	Plur.
Nom.	∅	- ^o
Akk.	- ^m	- ^{*i}
Gen.	- ^s	- ^{*i+^o}
Lat.	- ⁿ , - ^t	- <u>χV^o</u> , - <u>ka^o</u>
Lok.	- <u>χVna</u> , - <u>kana</u>	- <u>χV^ona</u> , - <u>ka^ona</u>
Abl.	- <u>χVd</u> , - <u>kad</u>	- <u>χVt</u> , - <u>kat</u> / ^{*ka^ot} /
Prolat.	- <u>una</u> , - <u>mna</u>	-PlurGen+ <u>mana</u>

A koaffixum a possesszív ragozás latívuszában is fellép:
-χVn+P, -kan+P.

E n y e c

Nom.	∅	- ^o
Akk.	∅	- ^o
Gen.	- ^s	- ^o
Lat.	- <u>ddo</u> , - <u>do</u>	- <u>hido</u> , - <u>gido</u>
Lok.	- <u>hVne</u> , - <u>gone</u>	- <u>hine</u> , - <u>gine</u>
Abl.	- <u>hVdo</u> , - <u>godo</u>	- <u>hito</u> , - <u>gito</u>
Prolat.	- <u>one</u> , - <u>mone</u>	- <u>ine</u> , - <u>one</u>

Itt is fellép a koaffixum a hirtokos személyragozott névszók latívuszában: *-kVn+Pχ

N g a n a s s z a n /PROKOFJEV után/

	Sing.	Plur.
Nom.	∅	-''
Akk.	-/m/	-''
Gen.	-/n/	-j
Lat.	- <u>tan</u> , - <u>ndan</u> , - <u>ntan</u>	- <u>ti</u> '', - <u>ndi</u> '', - <u>nti</u> ''
Lok.	- <u>tanu</u> , - <u>ntanu</u>	- <u>tini</u> , - <u>ndini</u> , - <u>ntini</u>
Abl.	- <u>gata</u> , - <u>kata</u>	- <u>gita</u> , - <u>kita</u>
Prolat.	- <u>manu</u>	PlurGen+ <u>manu</u>

S z e l k u p

Nom.	∅	-t, -n
Akk.	-m, -p	- <u>tim</u> , - <u>tip</u>
Gen.	-n, -t	- <u>tin</u> , - <u>tít</u>
Lat.	-/n/ <u>ti</u> , - <u>nik</u>	Gen.+ <u>kiní</u>
Lok.	- <u>qít</u>	Gen.+ <u>miqít</u>
Abl.	- <u>qíni</u>	Gen.+ <u>náni</u>
Prolat.	- <u>mit</u>	= Sing.

K a m a s s z

Nom.	∅	-je'' usw.
Akk.	-m	-''im
Gen.	-n	-''in
Lat.	-nə, -tə, -də	-''inə
Lok.	- <u>γən</u> , - <u>kən</u> ,	-''iγən
Abl.	-γə', -kə' / * <u>kat</u> /	-''iγə''
Prolat.	hiányzik	hiányzik

A possesszív ragozás latívuszának és lokatívuszának ugyanaz a ragja: -γən.

A paradigmákban a koaffixumokat aláhúztuk. Láttuk, hogy a koaffixum a legtöbb helyjelölő esetben fellép: az esetvég-

zódések nem közvetlenül járulnak, hanem a koaffixumok segítségével kapcsolódnak a tőhöz.

Ezek a táblázatok természetesen kissé leegyszerűsített képet adnak a szamojéd nyelvek névszóragozásáról. Megemlítem, hogy koaffixumok egyes finnugor nyelvekben is előfordulnak /pl. a finnben/. Ezúttal azonban csak a szamojéd nyelvekre térünk ki.

A szamojéd nyelvek koaffixumát már sok kutató vizsgálta. A kérdés irodalmát legutóbb AGO KÜNNAP foglalta össze /AGO KÜNNAP: *System und Ursprung der kamassischen Flexionsuffixe* T. 108-110. S. Helsinki, 1971, MSFOu 147/. Elutasítja LEHTISALO magyarázatát, aki a helsinki egyetemen tartott előadásában kifejtette, hogy a szamojéd nyelvek **kVnV* lokatívuszvégződésének mindkét komponense eredetileg mutató névmás volt. Szerinte azonos eredetűek lennének még a következő nyenyec mutató névmások és adverbiumok: *t'ukū* "dieser", *t'ikī* "das", *takī* "jener", *t'ikāna* "dort", *t'ukona* "hier". Úgy tűnik, hogy KÜNNAP azt az elterjedt nézetet fogadja el, miszerint a szamojéd helyjelölő esetek -**kV*- koaffixuma egy képzőre vezethető vissza. COLLINDER például összekapcsolja ezt a koaffixumot a jurák *-xi*; *-gi* képzővel, amely egy bizonyos helyhez tartozást jelöl, például *warχi* 'am Ufer liegend', *mākī* 'im Zelt liegend' stb. Ezt a magyarázatot szokás szerint arra alapozzák, hogy a többesjel a koaffixum után áll és nem előtte. A mai uráli nyelvekben a többesjelet ugyanis csak képző előzheti meg.

Ez a magyarázat olyan kézenfekvőnek látszik, hogy az ember egyáltalán nem gondol arra, hogy gyenge oldalai is lehetnek. A közelebbi vizsgálat során azonban kitűnik, hogy ez a magyarázat több szempontból is problematikus. Megemlítenék néhány kérdést, amely ezzel kapcsolatban felmerül.

1. Helyes-e a nyelvtörténet egy problémáját egyszerűen úgy megoldani, hogy a nyenyec nyelvi elemek mai kombinációs szabályait vesszük figyelembe? Ugyanis könnyen előfordulhat, hogy a mai lok. plur.-i *-χa''na* végződést így kell tagolni: *χa* /koaffixum/ + '' /többesjel/ + *na* /esetrag/, az azonban egyál-

talán nem biztos, hogy annak idején, amikor a szamojéd nyelvek deklinációja kialakult, szintén ezen a módon lehetett volna elemezni. A nyelvészek többsége egyetért abban, hogy a többesjel eredetileg más funkciót töltött be. BALÁZS JÁNOS meggyőzően bebizonyította, - ha paleolingvisztikai kérdésekben egyáltalán lehet meggyőzően bizonyítani - hogy a többesjel eredetileg mint a determinatívum egy fajtája volt használatos. Egy másik vélemény szerint mint gyűjtőnévképző szerepelt. Egyelőre teljesen mindegy, hogy a többesjel miből alakult ki, lényeg az, hogy minden bizonnyal téves metódus a sok ezer évvel ezelőtt lejátszódott nyelvi jelenségekre úgy keresni a magyarázatot, hogy az egyes nyelvi elemeknek a mai funkciót tulajdonítjuk, noha teljesen nyilvánvaló, hogy korábban egészen más funkciójuk volt. BALÁZS magyarázata például egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a ma használatos többesjel, vagyis egykori determinatívum előtt más morfémák is állhatnak, mint szóképzők.

2. Ha a nyenyec " gégezárhang a többes lokatívusz ragban valóban megegyezik a többesjellel, mint ahogy ezt sokan állítják, akkor a többes latívuszi λa " végződés is így analizálható: λa /koaffixum/ + " /többesjel/. Hol van azonban ebben az esetben a latívusz ragja? Ez jogos kérdés, hiszen minden uráli nyelvre jellemző, hogy a többes helyjelölő esetekben a többesjel és a rag világosan megkülönböztethető. Erre számos példát lehetne felsorolni minden uráli nyelvből. Kivételek talán egyáltalán nincsenek. Az indogermán nyelvekben a helyzet más. Az uráli nyelvekben azonban csak az alany-, tárgy- és birtokos esetben lehetséges, hogy a pluralitás és az eset ugyanazzal az elemmel fejeződik ki. Az alanyesetben nyilvánvalóan azért, mert az alanyesetnek egyes számban is \emptyset a végződése. Az egyes számú tárgy- és birtokos esetben is gyakori a \emptyset végződés.

3. Ha a XV koaffixum képző, akkor miért csak egyes esetekben fordul elő? Használata még a lokális esetekben sem általános, hiszen hiányzik a latívuszban és a prolatívuszban.

KÜNNAP fölteszi ugyan, hogy a latívusz és prolatívusz névutói eredetű, de ez az elmélet igen gyenge lábakon áll. Az ún. irányhármasság, vagyis a három különböző irány primér ragokkal való jelölése egyike az uráli nyelvcsalád legfontosabb ismertetőjeleinek, amely bizonyára mind az uráli, mind a későbbi összamojéd alapnyelvben megtalálható volt. Az irányhármasságon belül éppen a latívusz a leggazdagabban képviselt eset, az alapnyelvre több latívuszragot is feltételeznek /^{*}k, ^{*}n, ^{*}s, ^{*}h/. Minden uráli nyelv elsősorban esetragokkal fejezi ki a latívusz irányát. A latívusz fontos szerepéről a nyelvfejlődés korábbi periódusaiban vö. MIKOLA TIBOR, Néprajz és Nyelvtudomány, 10 [1966], 29-39. Így tehát lehetetlen egyetérteni KÜNNAPPal, amikor azt állítja, hogy - a lokatívusszal és ablatívusszal ellentétben - az összamojéd latívuszt egy névutós szerkezet képviselte.

A hagyományos magyarázatból az sem derül ki, hogy miért hiányzik a koaffixum az egyes szám latívuszában, amikor a possessív ragozás ugyanazon esetében jelen van. Ez a magyarázat túl sok megoldatlan problémát tartalmaz, amelyeket véleményem szerint ezen az alapon nem is lehet megoldani. Láthatunk, hogy a koaffixum kialakulásának problémáját csak fontos paleolingvisztikai kérdésekkel összefüggésben lehet megvilágítani. A kérdés behatóbb vizsgálatára itt nincs módom, ezért most csak néhány paleolingvisztikai tanulmányra szeretnék hivatkozni.

A koaffixum eredetének kutatásában a következő, véleményem szerint helyes feltevésekből indulok ki.

1. Az esetragok nem a névszókön, hanem a pronomino-adverbiális töveken jelentek meg. Vö. J. BALÁZS, *Funktionswerte der Pronominalität* 152-154 Budapest, 1973 - további irodalommal.
2. A képzők nem a ragokból, s a ragok nem a képzőkből alakultak ki. Számos uráli nyelvben előfordulnak ugyan néha ilyen átváltozások, mégis alapunk azt hinni, hogy a két morfémaosztály valamelyike mint osztály a másiktól származik. Figyelembe véve az 1. pont alatti feltevésünket és azt, hogy mind a ragok, mind a képzők kötött morfémák, amelyek önállóan nem

fordulnak elő, tulajdonképpen az ősi határozószók /rajtuk alakultak ki a primér esetragok/ és névmások /rajtuk találjuk azokat a névmásképzőket, amelyekből a határozóragokat akarják származtatni/ viszonyát kell figyelembe vennünk. E viszonyra nézve BALÁZS JÁNOS végzett nemrégén kutatásokat, és arra a következtetésre jutott, hogy az említett kategóriák nem alakulhattak ki egymásból, hanem inkább egy közös, ősrégi szófajból vezethetők le /op. cit./. Egyik korábbi írásomban már foglalkoztam ezzel a kérdéssel, különös figyelmet szentelve ezen pronomino-adverbális szófajok differenciálása valószínű módjának és okainak. /Néprajz és Nyelvtudomány 14 [1970], 11-23/. Véleményem a BALÁZSétól e kérdésben lényegesen eltér. A határozószói és névmási szófaj egykori azonossága azon is megfigyelhető, hogy a képző és rag között éppúgy, mint a határozószó és névmás között eredetileg semmilyen morfológiai különbség nem volt. Morfológiai különbség nélkül pedig szemantikai különbség sem létezhetett, vö. A. MARTINET, *Grammaire et Psychologie*, 106 Paris, 1950; E. BENVENISTE, BSLP. XLVI, 20 ff.; J. BALÁZS, op. cit. 76. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy később, a differenciálódás befejeztével néhány képző esetraggá alakult át, és fordítva.

3. A latívusz eredetileg fontosabb volt, mint a hová? és hol? kérdésre felelő eset.

4. A genitívuszrag egy esetragból alakult ki.

5. A számjelek viszonylag későn alakultak ki olyan nyelvi elemekből, amelyek korábban más rendeltetésűek voltak. A többesjel kialakulása az alanyesetben másképp történt, mint a helyhatározói esetekben. Az alanyi többesjel kialakulását BALÁZS JÁNOS szellemesen és meggyőzően magyarázta meg /op. cit./, a helyhatározói esetek többszámának kialakulására eddig még nem sikerült kielégítő magyarázatot adni.

Ezen elvi alapon szeretnék a felvetett témával kapcsolatban néhány megjegyzést tenni.

Az uráli nyelvek régi határozószói majdnem kivétel nélkül, a névmások pedig a legnagyobb részt nyilvánvalóan két vagy több részből tevődnek össze. Többféle magyarázatot lehet

adni arra, hogy ezek a részek eredetileg milyen funkciót töltött k be, mikor és miért léptek kapcsolatba egymással. A problémát tudománytalannak is lehet tekinteni, amelyet talán soha nem fogunk megoldani. Ez mind lehetséges. Véleményem szerint csak egy megengedhetetlen: mégpedig az, hogy valaki a szamojéd névszóragozás kialakulásáról értekezzen, anélkül, hogy néhány paleolingvisztikai kérdésben állást ne foglaljon.

Az említett pronominalis és adverbialis szótövekről újabban BALÁZS JÁNOS írt /op. cit./. Én is foglalkoztam ezzel a kérdéssel /Néprajz és Nyelvtudomány 14 [1970]. II-23/. Rámutattam arra, hogy ezek az összetett tövek valószínűleg még mindig névmási - határozószói jellegűek voltak, hiszen morfológiai struktúrájuk azonos volt, és így szemantikai különbség sem lehetett közöttük. Mégis bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy a közelre illetve távolra utalás, amelyet ma már csak néhány mutatónévmásnál ill. néhány határozószónál találunk meg, korábban a kérdőszavaknál is létezhetett. Nagy a valószínűsége annak, hogy az uráli nyelvek kérdőszavai így rekonstruálhatók: névmási kérdőszó: **kŷ*, határozói kérdés: **kŷ*. Ha ragaszkodunk ahhoz a véleményünkhöz, hogy a névmás és a határozószó valaha egy szófajt képezett, akkor a **kŷ* - **kŷ* kérdőszavak oppozíciójában nem a névmás és a határozószó ellentétét kell keresnünk, hanem a mutató névmás analogiájára a közelre illetve távolra utalás nyomait. Így sikerült eljutnunk a határozók és a névmások differenciálásának logikus magyarázatához. A közelre utaló kérdéseknél ugyanis az illető személy vagy dolog kiléte lehetett csak problematikus, mert a térbeli helyzet bizonyára áttekinthető volt. A távolra utaló kérdéseknél azonban gyakran a térbeli viszonyok is kérdésesek voltak, különösen akkor, amikor valamit éppen kerestek. Ez a körülmény kiválthatott egy átalakulási folyamatot: a **kŷ* kérdőszó névmássá alakult át, a **kŷ* pedig határozói kérdőszóvá.

A tőhöz járuló **kŷ*, **kŷ* névmási-határozószói és deiktikus elemek résztvehettek a **kŷ*, és a **kŷ* sorsában. Ezek is névmási illetve határozószói jelleget vettek fel. Ezen névmá-

si - határozószói szótövek száma körülbelül 5-6 volt, de különböző összetételek során számuk megsokszorozódott. Miután a *kŷ*, *kŷ̄* tövekhez ugyanezek a kiegészítő névmási - határozószói elemek járultak, érthető, hogy az esetragok és névmásképzők még ma is nagymértékben megegyeznek.

Már előbb említettem, hogy osztom azt a nézetet, miszerint az esetragok határozószókon alakultak ki. BALÁZS sok példával mutatja be, hogy az esetragok hogyan terjedtek át a fővekre. Csak egy latin példát sorolok fel az övéi közül: **qui-s /est/ i > qui - s /est/ i - s. *is /est/ filiu > is /est/ filiu-s.* A határozószavaknál hasonló egyezéseket találunk: *quo - eo - filio* stb. Az uráli nyelvekben ezen egykori folyamatok nyomai nem olyan világosak, de minden okunk megvan feltételezni, hogy az uráli esetragok is hasonló módon terjedtek el. A valószínű fejlődési folyamatot a következőképpen tudjuk sematikusan ábrázolni:

kŷ+CV → /Pron.tő/+CV/Pronom.Suff./ → Nomen+CV/Deriv. képző/

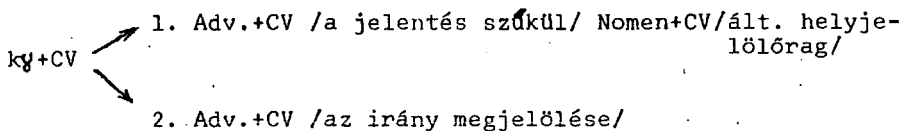
kŷ+CV → /Adv.tő/+CV → /Nomen/+CV/esetrag/

Az összetett névmás elemei /és a régi ragok és képzők/ az uráli alapnyelvre így rekonstruálhatók: CV. Felmerülhet az a kérdés, hogy az Adv.tő + CV stádiumban miért nem tartom a CV-t esetragnak. Egy ilyen feltevés kézenfekvő lenne, de a probléma mégsem ilyen egyszerű. Az uráli nyelvekben ugyanis sok olyan határozószó van, amelyek második eleme nem határozórag, hanem a lexikális jelentés kifejezésére szolgál, mint például a *taka-* 'mögött' tő. A legfontosabb helyhatározószók ilyenek, alatt, felett, oldalra, messze, közel, kívül, stb. jelentéssel. Ezek a szavak határozószók voltak, helyviszonyt jelöltek, amely azonban általános volt, iránymegjelölés nélkül. A névszókra átterjedő CV-elem a névszónak is határozói jelleget adott, az irány megjelölése azonban itt is általános lehetett. Mint ahogyan már említettem, bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy ez az általános helyjelölés mégis latívuszi színezetű volt.

A második CV-elemet az irányjelölésre csak azon esetben használhatták, ha az összetett határozószók első tagja egyedül

kifejezte a térbeli viszonyt. Ez csak azoknál a határozószóknál volt lehetséges, ahol a határozószó jelentése általános volt, pld.: itt, ott; ahol csak a közelre, illetve távolra mutatásnak volt jelentősége, és azt a "palatális-veláris" ellentéttel ki lehetett fejezni.

Ilyenformán a *ky*-hoz kapcsolódó CV elem fejlődési folyamatát a következőképpen tudjuk ábrázolni:

Később az irány megjelölése áttért a szűkebb jelentésű határozószókra és a névszókra. Mivel az irányjelölő ragok csak lokális jelentésű szavakhoz járulhattak, többnyire nem közvetlenül a tőhöz illesztették őket, hanem az általános - latívuszi - esetrag, a későbbi koaffixum után következtek. Ebből érthető, hogy a latívuszbán miért hiányzik gyakran a koaffixum.

Lehetséges, hogy ezek a fejtegetések a jövőben tévesnek bizonyulnak, arról azonban meg vagyok győződve, hogy a koaffixum eredetének problémája csak más, fontos paleolingvisztikai kérdésekkel kapcsolatban oldható meg.

ÜBER DEN URSPRUNG DES SAM. KOAFFIXES

von

TIBOR MIKOLA

Der Verfasser überblickt die absolute Deklination der samojedischen Sprachen und setzt mit der herkömmlichen Erklärung mehrerer Sprachelemente auseinander. Er lehnt die Ansicht ab, nach der das Koaffix aus einem Wortbildungssuffix entstanden wäre. Wäre es wirklich ein Wortbildungssuffix gewesen, sollte es heute in allen lokalen Kasus auftreten, im Lativ fehlt es jedoch.

Daraus und auch aus anderen Umständen kann man darauf folgern, dass sich das Koaffix aus einem Lativsuffix herausgebildet hat.